

Eldologiasodás és forradalom I.

Lukács György sokféle érdeklődést kiváltó, egészében is ellentmondásos munkásságának talán legvitatottabb állomása a *Történelem és osztálytudat*. Az 1923-ban *Tanulmányok a marxista dialektikáról* alcímmel közzétett írásaiban kívánta Lukács kiépíteni azokat az elméleti és módszertani alapokat, amelyek lehetővé teszik a kor forradalmi hullámainak filozófiai megragadását.

Lukács e kísérlete már megjelenéskor ellentmondó fogadtatásban részesült. A *Pravda* dogmatikusabb szerkesztői például Karl Korsch és Antonio Gramsci hasonló próbálkozásaival együtt „antimarxista” és „revizionista” írásként bélyegzik meg, az ez idő tájt még Lukácssal rokonszenvező Révai József egy 1925-ös recenzióban a munkát a marxizmus filozófiai hagyományainak újraélesztése egyetlen számottevő eredményeként üdvözli, Zinovjev pedig a Komintern emelvényéről „átkozza ki” a Lukács írásai által képviselt irányzatot. A vélemények megosztottsága azóta sem csökkent. Lucien Goldmann a *Történelem és osztálytudat* a huszadik század legjelentősebb filozófiai teljesítményének tartja, míg Hermann István ugyanazt Lukács legelhibázottabb műveként jellemzi, sőt, egy újabb monográfiában nem is sorolja Lukács marxista termékei közé. Ezzel szemben a frankfurti iskola képviselői az „igazi Lukácsnak” a *Történelem és osztálytudat* gondolkodóját tartják. Újító, antidogmatikus nyíltságával a *Történelem és osztálytudat* mindenesetre a marxizmus reneszánszának programjában jelentős szerepet játszott, az újjászületés különböző irányzatai tüzték ezt a művet zászlojukra.

Kétségtelenül a munkásmozgalom elméleti kérdéseinek és történetének egyik legerdekesebb dokumentumáról van szó. Időszerűsége azonban ennél átfogóbb. A dogmatizmussal való leszámolás ugyanis feltételezi a dogmatikus korszak gazdaságának, politikájának, szellemi-ideológiai irányulásának kritikai felülvizsgálatát. Ez pedig lehetetlen a marxizmus humanista, antibürokratikus hagyományainak feltárása és értékesítése nélkül. Úgy vélem, hogy ebben a folyamatban a *Történelem és osztálytudat* különös fontosságra tehet szert, mert arra törekszik, hogy demitizáljon olyan elképzelést, amely szerint a dogmatizmus részletmegoldásokkal, részlet-újrágondolásokkal reálisan meghaladható, és azt hirdeti, hogy magát a dogmatizmus kérdését is *totalitásp problémaként* kell felfogni. Sőt, a szervezet(ek) és a tömegek viszonya kapcsán arra ösztönöz, hogy a dogmatizmus meghaladását, ennek szükségét ne valamilyen folyékony-folyamatos elméleti-módszertani tökéletesítésnek, ne is valamiféle önműködő szervezeti jóindulat gondoskodásának, hanem egy magatartás és felfogás csődjéből eredő szükségszerűségnek tekintsük.

Azt is hangsúlyozni kell továbbá, hogy a szocialista országok viszonylag új keletű gyakorlati (az új gazdasági mechanizmusok különböző változatai, a rotációs-demokratikus rendszerek, a szervezeti élet többszólalásúága, a párt és munkásosztály viszonyának változásai stb.) sok szempontból olyan irányú „eltolódások”, amelyeket bizonyos mértékben a *Történelem és osztálytudat* Lukácsa is képviselt, javasolt, ezért az a felvetődött problémák elméleti és gyakorlati tisztázásának értékes forrása lehet.

A *Történelem és osztálytudat* szerint a marxista felfogás a gondolkodás élő, dinamikus rendszere, amelynek lényegétől távol áll a sematikus megcsontosodás, és amelyet minden olyan kísérlettől meg kell óvni, amely csökkenthetné forradalmi értékeit.

A marxizmus fejlesztésének kérdésében Lukács a következő előfeltevésekből indul ki.

1. A marxizmus korpusza „befejezetlen”, „megszakított”, Marx és Engels nem teoretizálhatták felfogásukat tárgyak teljes sokrétűségében. (*Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 270.)

2. A „marxista dialektika” hiánya (Lukács itt Marxnak azokra a megvalósítatlan szándékaira utal, amelyek egy *Dialektika* megírására vonatkoznak) nem csupán a marxista módszer megértését nehezíti meg, hanem a felfogás *módszertani teoretizálásának az elégtelenségeit* is jelzi, amelyet a marxista elmélet és a jelenvaló világ tanulmányozásával kell meghaladni. (*I. m.* 207.)

3. A dialektika módszertani „magva” magában foglalja azt a követelményt, hogy a dialektikát önmagára is alkalmazzák, vagyis önmaga állandó megújításának a követelményét.

„Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését [...] jelenti. A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólagosan a *módszerre* vonatkozik.“ (I. m. 211.) Ez a módszer Lukács számára a kapitalista társadalom globális és forradalmi önismerete, ami azt jelenti, hogy szerinte az elméleti rekonstrukció csak azokból a társadalmi jelenségekből indulhat ki, amelyek mind e globalitás hozzáférhetőségének, mind a forradalmi elv megértésének lehetőségét tartalmazták.

Ezért foglalkoztatja Lukácsot elsősorban „az árustruktúra misztériuma“, ezért tulajdonít kiemelt jelentőséget azoknak a jelenségeknek, amelyek az árustruktúrából „mint sajátos tárgyiságformából“ (i. m. 320.), annak fetisjellegéből származtathatók, úgy ítélvén meg, hogy az emberi fejlődés kapitalista fókán nincs olyan kérdés, amely ne függne össze az áruformával. Marx szerint a „fetisizmus“ a társadalmi viszonyok *külsőlegessé* válása révén kialakult, öntörvényűvé vált *formák* világa, amelyből kiiktatódnak a közvetítések. A közvetítések hiánya következtében a történések és eredményeik mint dolgok és termékek jelentkeznek. Az így létrejött formavilág *önmagához* való viszonyként mutatkozik, tehát — úgy tűnik — formát sem vált, folyamatosan szilárd formának bizonyul, elrejtve a mögöttük meghúzódó emberi viszonylatok rendszerét.

A kapitalista fetisizmus átvilágításának és a korszak elidegenedésének forrásai és mechanizmusai kutatásának módszertani feladatát a *Történelem és osztálytudat* az „eldologiasodás“ fogalmában látja. Az az *általánosulás*, amelyet a kapitalizmus az áruforma számára képvisel, *minőségileg* változtatja meg a kérdések hangsúlyait: itt már nem csupán arról van szó, hogy az embert az áruk egy történelmi skálája veszi körül, és általuk sajátítja el, teszi magáévá a fetisizmust, vagyis árukat termelve önmagát még emberként termelheti újra, hanem maga az ember válik áruvá, árukat termelve pedig önmagát is áruként termeli újra, és ez a különbség határozza meg minden objektív és szubjektív jelenség tárgyiságformáját: az árueMBER az áruk világában mozog, és minden viszonylata és meghatározásuk minden kísérlete ennek a kapcsolatnak a jegyében zajlik. Az áruforma általánosulása az áruban tárgyiasult emberi munka absztrakcióját jelenti: ezt nemcsak a minőségileg igen különböző használati értékek cseréje teszi lehetővé, hanem a munka mértékévé és a termelés mindent elsőprő elvont *racionálisulásának* szervezési princípiumává lép elő, amely a munkással már mint kész, zárt entitás, mint a speciális tevékenységek eloldozott, függetlenített formája áll szemben.

Amikor a használati értékek áruvá lesznek, új tárgyiságot, új dologi jelleget nyernek. A viszonyok által elferdített tárgyi folyamat annál hangsúlyozottabb, minél közvetítettebbek azok a kapcsolatok, amelyeket az ember életfolyamatainak tárgyaival teremt. Szubjektíve ez az „elferdülés“ a tudat általános eldologiasodásában mutatkozik meg: a függetlenül formák felszíni törvényszerűségei lényeginek és történelmietlennek mutatkoznak.

„Amikor a használati értékek kivétel nélkül áruként jelennek meg, új objektivitást nyernek, új dologiságot [...], amelyben eredeti, tulajdonképpeni dologiszerűségük megsemmisül, eltűnik.“ (I. m. 333.) Itt Lukács világosan megfogalmazza azt, amit korábban csak sejtetett: *a használati értékben*, a javakban történő tárgyiasulás nem azonos az áruban való eldologiasodással.* Ennek alapvetően meg kell változtatnia a lukácsi felfogással szembeni viszonyunkat, a *Történelem és osztálytudat* Lukácsa ugyanis *nem azonosítja hegelianusan az eldologiasodást az objektívációval***:

* Lukács, Marx nyomán, az árutermelés történelmi jellegét hangsúlyozza. Ezek szerint a természetes gazdálkodásban — nem lévén termékcseré — árutermelés sem létezik. Emiatt itt a javak termelése kizárólag azok használati értékére összpontosít. Az árutermelés csak a termékcserével együtt jelentkezik, és a kereskedelem által szilárdul meg. A javakban tárgyiasult használati értékek tehát csak bizonyos körülmények között lesznek árukká, és ezek a körülmények árukénti használati értéküket is megbélyegzik, sőt irányítják, és sajátos tárgyiaságra kényszerítik.

** Ez a különbségtétel mindazok számára „láthatatlan“ marad, akik osztják a Történelem és osztálytudat „hegelizmusának“ ma is uralkodó előítéletét. Ez az előítélet az utóbbi időben ugyan kénytelen bizonyos engedelményeket tenni a Lukácsot (állítólag) befolyásoló egyéb hatásoknak az elismerésében. (Stanislaw Kozyr-Kowalski: Idealism and Dialectics in the Young Lukács's Philosophy of History. Dialectics and Humanism, 1973. 4:70.) Paradox módon ezek a „befolyások“ mégsem érintik a „hegelianus“ jelzőt: Yvon Bourdet szerint Marx maga a bizonyíték arra, hogy Hegel is értelmezhető forradalmi módon (lásd Nicolae Tertulian: Naphta, Lukács, Thomas Mann. In: Experientia, Artá, Gindire, Buc., 1977), tehát az eldologiasodás forradalmi megszüntetése nem változtatná meg szükségképpen az eldologiasodás és az objektíváció feltételezett azonosításának hegelianus jellegét, de ehhez a hegelianizmushoz maga Marx is hozzá tartozna. A lukácsi különbségtétel felismerése ellen hat továbbá a gazdasági elemzések szerepének alacsonyulása a Történelem és osztálytudatban. Félrevezetők magának Lukácsnak későbbi önkritikai elemzése (hangsúlyoznunk kell, hogy ezek mind bonyolult politikai és szellemi konjunktúrában és a tárgytól való distanciában is születtek), amelyekben Lukács maga építja az objektíváció, eldologiasodás, elidegenedés azonosításának előítéletét (vö. Marxista fejlődésem. 1918—1930. In: Történelem és osztálytudat, 715—716.). Ezért kell magának a könyvnek a szövegéből kiindulni.

fel, hanem mint a kapitalizmus kialakulásának és megszilárdulásának a következményét; 2. következésképpen a tudat sem a tárgyiságba mint olyanba ütközik, hanem az elvont, eldologiasodott tárgyiságba: a fetisista gondolkodásmód, amelynek számára a jelenségek részleges egysége mint azok igazi komplexusa jelentkezik, nemcsak a jelenséget „fetiszáló” szubjektumhelyzetének függvénye, hanem inkább annak a ténynek, hogy maguk a jelenségek (pénz, áru, tárgy, állam stb.) tárgyi formájukban elvontak, hogy *konkrét formájuk absztrakt*; 3. ezek szerint Lukácsnál az eldologiasodás felszámolása nem kontemplatív, hanem forradalmi jellegű aktus, amely teljességgel kizárja az emberi hitelességet az eldologiasodás körülményeiben. Így az eldologiasodás a kapitalista társadalom összes jelenségeit átfogja: a modern jogi és állami adminisztratív rendszer éppúgy a „számításon”, a racionalizáláson alapszik, mint a tőkés üzem belső szerkezete (Max Weber) és a szubjektum magatartása (a bíró viszonya a jogi törvényekhez, vagy a tisztviselőé az adminisztratív rendszabályokhoz) azonos a munkásnak a géphez való viszonyával, amelyet kontemplatív módon szolgál ki és ellenőriz.

Lukács felfogásában a kapitalista társadalom, formálisan egységes gazdasági struktúrájával együtt, a tudatnak is formálisan egységes struktúrát kölcsönöz: „ez éppen abban nyilvánul meg, hogy a bér munka tudati problémái az uralkodó osztályban kifinomulttan, szellemivé válva, de éppen ezért fokozott mértékben megisméltödnék.” (I. m. 343.)

Ezekből az következik, hogy Lukács eldologiasodásmélete mind gazdasági, mind „felépítményi” vonatkozásaiban nem más, mint a *kapitalista társadalom formális egységének (totalitásának) az elmélete, az elidegenedés formális elmélete. Az eldologiasodás fogalma azonban azt a minőségi ugrást szándékszik megragadni, amely az áruforma általánosulásával következik be, tehát az eldologiasodásmélet nem az elidegenedésnek általában, hanem csak az elidegenedés kapitalista válfajának, a kapitalista elidegenedés mechanizmusainak a tana, amelynek feladata felkutatni és egészen a modern filozófiai elméletek rendszeréig végigkövetni az elidegenedés kiterjedésének alapstruktúráit.*

Így felfedheti, hogy a formális egység mögött egy elemeiben atomizált, sajátos törvények által vezérelt, egymáshoz véletlenszerűen viszonyuló társadalom van. A proletariátus és a polgárság együttesen tanúi és elemei is minden megnyilvánulás eldologiasodásának. A helyzet *tudatosodásának* esélyei azonban nem azonosak. A tudatosulás nem hirtelen folyamat, amely azonnal átcsaphatna a tevékenységbe: a munkás saját létét csak akkor tudatosíthatja, amikor saját *árujellegének* tudatára ébred, és önmagát, valamint a tőkéhez való viszonyát az áruban ismeri fel. Bár még nem képes a tárgyszerep fölé emelkedni, és ez a tudat még csak az áru öntudata, általa mégis felszakadoznak az árustruktúra fetiszmái és vele együtt maga a közvetlenség is. (I. m. 448.) Az öntudat csak úgy válhat gyakorlativá, ha az már mint ismeret is gyakorlat: a munkás áruként való önmegismerése tárgyának strukturális tárgyi változását idézi elő, általa ugyanis a tárgy saját társadalmiságára ébred, és ez a kezdete és az alapja annak a szövevényes közvetítési folyamatnak, amelynek célja az áruforma általánosulása által jellemzett társadalom totalitásának a megismerése. (I. m. 449—450.) Az elmélet és gyakorlat egysége ugyanis csak úgy ragadható és valósítható meg, ha sikerül *konkrétan felmutatni azt az alanyt*, amelynek a tevékenysége valóban a történelem.

Ezért nem elégedhetünk meg azzal, hogy a *forradalmi* jelleget a dialektika materializmusának önműködő attribútumaként kezeljük, sem pedig azzal, hogy az elmélet és gyakorlat egységét könnyen felületieknek bizonyuló tünetek alapján ítéljük meg. „Előfordulhat — írja Lukács —, hogy a tömegeket egészen más hatóerők mozgatják, egészen más célokért küzdenek, s az elmélet egészen véletlenszerű tartalmat jelent mozgalmuk számára.” (I. m. 211—212.)

Következésképpen az elméletnek a tömegek körében való „egyszerű” propagandisztikus terjesztése még nem biztosítéka a gyakorlattal való egységének. A kérdést tehát mélyebbre kell vinnünk: a valóság és a tudat, valamint ezek történeti feltételezettsége szintjére. Csak itt válik világossá az, hogy az elmélet és a gyakorlat egysége — Marx kezdeményezéseinek megfelelően — csupán a „két terület” *kölcsönös egymásra irányulása* közepette valósulhat meg, „ha a tudatosulás válság jelenti azt a *döntő lépést*, amelyet a történelmi folyamatnak saját [...] céljai irányában meg kell tennie”. (I. m. 212.) Csak véletlenek szülhetik és rendezhetik el azokat a szálakat, amelyek egy külön-külön úton létrejött elméletet és gyakorlatot kapcsolnak egybe; az így létező területek egysége csupán felületi, kampányok által kicsikart rövidzárlat lehet. Valóságos egységük alapjait ezért a tudat és a valóság forradalmi viszonyának történelmi folyamatában kell keresni, amelyben terminusaik — szubjektum és objektum — egy történelmi képződmény közvetítésében, *azonosként* konkretizálhatók, mert a tudat és a valóság forradalmi

egységesítésének az a feladata, amelyet a filozófia elé a XI. Feuerbach-tézis állít, nem választható el sem a tudatosulás „aktusától“, sem pedig a tárgy, a valóság megváltoztatásától.

Ennek a módszertani vonatkozásnak döntő a jelentősége a könyv megértésében. A *Történelem és osztálytudat*ot értelmezők legtöbbje ugyanis az „objektum—szubjektum azonosság“ fogalmát mint üres absztrakciót, mint a hegelianizmus hasznavehetetlen termékét értékeli. Azonban az áruforma szerkezete, az eldologiasodás, valamint az objektivációhoz és az elidegenedéshez fűződő viszonyaik vizsgálata arra ösztönöz, hogy az „alany—tárgy azonosság“ kérdését úgy tekintsük, mint a fiatal Marx gondolatainak — itt főként a *Gazdasági-filozófiai kéziratokról* van szó, amely nyomtatásban közel *tíz évvel* a *Történelem és osztálytudat* után jelent meg — független újrafelfedezését. Itt Marx a nembeliség ontológiai helyzetéről a szubjektum—objektum viszonylatában azt írja, hogy a tudatos lény számára *saját* élete tárgy (objektum), és hogy az ember csak akkor nem vész el tárgyában, ha ez számára emberi tárggyá vagy tárgyiasult emberré válik, ha tehát számára minden tárgy önmaga objektivációja lesz, vagyis a tárgy az ember maga lesz.

Az a kategória, amely a gondolkodás és valóság, elmélet és gyakorlat, alany és tárgy viszonyát közvetíti, és a materialista dialektika forradalmi jellegét is elméletileg megragadhatóvá teszi, az Lukács szerint a *totalitás* kategóriája. A totalitás adja vissza a valóság igazi konkrétumát, amely ugyanakkor elemeinek tárgyi-ságformáit is meghatározza, és képviseli egyszersmind a tudatnak a valóság felé való irányulását. Hermann István szerint a totalitás, bár a *Történelem és osztálytudat* igazi témája, és fontos módszertani felismeréseket hordoz, tartalmát tekintve mégis meghatározatlan. (Lukács György *Gondolatvilága*. Bp., 1974. 131—136.) Azonban a totalitás kategóriájának egyik legfontosabb funkciója az, hogy közvetítse a gazdasági folyamat szerepét a társadalmi komplexum egészében. Azt kell ugyanis megmagyarázni, hogy miképpen lehetséges a valóság „meghatározó“ szerepe, a tudat és a valóság egymásra irányulásának körülményei között. Mert: 1. a gazdaság és a totalitás közötti bármilyen szakadás a Marx-epigonok dogmatikus materializmusához való visszaesést jelent; 2. a totalitás *népőpontja* csupán a fejlődés egy meghatározott gazdasági-társadalmi fokán szülehet meg, amikor létrejön a kapitalista termelési mód, vagyis amikor a gazdaság az egész társadalomra kiterjed. „Nem az ökonomiai motívum elsődlegessége a történelemmagyarázatban, hanem a totalitás népőpontja különbözőteti meg döntően a marxizmust a polgári tudománytól“ — írja Lukács a *Történelem és osztálytudat*ban (i. m. 246.). Ez a sokat idézett és keveset elemzett kijelentés tehát nem jelenti a gazdasági szféra jelentőségének a lebecsülését, sőt, a gazdasággal való összefüggéseiben a totalitás *tartalmilag* is konkrétizálódik.

Csak a totalításban tanulmányozható a valóság és a tudat történelmi viszonya: így ugyanis megismerhetővé válnak azok a gondolatok és érzések, amelyekkel a különböző csoportok és osztályok akkor rendelkeznek, ha „tökéletesen“ megragadnák saját élethelyzetüket, valamint az ebből fakadó közvetlen, illetve az egész társadalom konstrukciójára vonatkoztatott érdekeket: „Az osztálytudat mármost az a racionálisan meghatározott reakció, melyet ily módon *hozzárendelünk* a termelési folyamaton belüli meghatározott, tipikus helyzethez.“ (I. m. 277.) A hozzárendelt osztálytudat azoknak a közvetítő kategóriáknak a köztes struktúrája, amelyekkel a társadalmi csoportok közvetlen helyzetüket feldolgozzák, tehát olyan társadalmi viszony, amelyet a kutatás azért rekonstruál, hogy a konkrét társadalmi totalításban helyezze el a különböző csoportok tevékenységének *objektív irányítást és értelmét*. A „hozzárendelt osztálytudat“ ezért Lucien Goldmann „maximálisan lehetséges tudatnak“ nevezi. (*Épistemologie de la sociologie*. In: *Logique et connaissance scientifique*. Paris, 1967. 1004.)

A kapitalizmus osztályszerkezetében Lukács csak két olyan osztályt tételez, amely képesnek mutatkozik arra, hogy a *gazdasági folyamat egészéről* fogalmat alkosson, és ezt a folyamatot saját érdekeinek megfelelően szervezze meg: a polgárságot és a proletariátust. De míg a polgári gondolkodás nem képes a jelentéstartalmi kérdésként kezelni és rámutatni arra a konkrét szubjektumra, amely valószínűleg közel lehet a történelmi folyamat totalításához, amely ténylegesen a folyamat objektuma és szubjektuma is lehet, a proletariátus önmaga elgondolásához tárgyat *történelmi totalitásként* kénytelen elgondolni, és ezáltal önmagát mint a történelmi folyamat tárgyát és alanyát felfedezni: „A végcél ugyanis nem állapot, amely [...] a megtett úttól függetlenül, »a jövő államaként« várakozik a proletariátusra [...], amelyet a mindennapi harcok során ezért nyugodtan el lehet felejteni [...]. A végcél sokkal inkább az *egészhez való viszony*. [...] e viszonyon keresztül tesz szert forradalmi értelemre a harc minden egyes mozzanata.“ (I. m. 243.)